

"MÜQƏDDƏS NİNA" NIN BAKI SƏHİFƏLƏRİ

Zakir Hafis oğlu Kərimov
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Zakir.Kerimov.1955@mail.ru

Açar sözlər: xeyriyyəçilik, maarifçilik, varlı, kasıb, mərhəmətli

XIX əsrdə Azərbaycanın maarif həyatında bir sıra yeniliklər baş vermişdir. Bu yeniliklərdən biri də qadın təhsilinə marağın artması, Avropasayağı təhsil verən qadın məktəblər şəbəkəsinin yaranması idi. Qadın təhsilinin inkişafında maarif və xeyriyyə cəmiyyətləri böyük rol oynamışdır. Belə cəmiyyətlərdən biri də Qafqaz canişisi N.S.Vorontsovun (1844-1854) xanımı Yelizaveta Ksaveryevna Vorontsova tərəfindən yaradılmış Müqəddəs Nina Qadın Xeyriyyə Cəmiyyəti idi. Bu cəmiyyət tərəfindən Cənubi Qafqazda, həmçinin Azərbaycanda da bir sıra məktəblər təşkil edilmişdir. Belə məktəblərdən biri də Bakı şəhərində açılmışdır. Məqalədə göstərilən məktəbin fəaliyyəti araşdırılır.

БАКИНСКИЕ СТРАНИЦЫ "СВЯТОЙ НИНЫ"

Закир Керимов

Ключевые слова: благотворительность, просветительство, бедный, богатый, милосердный

В XIX веке в образовательной жизни Азербайджана произошел ряд нововведений. Одним из этих нововведений стал рост интереса к образованию женщин, создание сети европейских школ для женщин. Просвещение и благотворительные общества сыграли важную роль в развитии образования женщин. Он был основан женским благотворительным обществом святой Нины, основанным женой наместника Кавказа Н.С. Воронцова (1844-1854) Елизаветой Ксаверьевной Воронцовой, учредил ряд школ на Южном Кавказе, а также в Азербайджане, одна из которых была открыта в Баку.

BAKU PAGES OF "MÜQƏDDƏS NİNA" ("SAINT NINA")

Zakir Karimov

Keywords: charity, enlightenment, rich, poor, compassionate

In the 19th century, a number of innovations took place in the educational life of Azerbaijan. One of these innovations was the growing interest in women's education, the establishment of a network of European-style women's schools. It was founded by St. Nina Women's Charity Society founded by N.S.Vorontsov's wife (1844-1854) Elizaveta Ksaveryevna Vorontsova. It established a number of schools in the South Caucasus, as well as in Azerbaijan. One such school was opened in Baku.

Quzey Azərbaycanın işğalından sonra Rusiya imperiyası bu ölkəni tamamilə öz müstəmləkəsinə çevirmək və burada qəti möhkəmlənmək üçün siyasi və iqtisadi sahədə olduğu kimi, maarif sahəsində də məqsədyönlü siyasət yeridir, rusdilli məktəblərin açılmasına hər çür şərait yaradır və dəstək verir. Bu məktəblər Rusiya imperiyasının maraqlarına xidmət edəcək kadrlar hazırlamalı idi. Çar hökuməti hesab edirdi ki, məmur kadrlarını Rusiya quberniyalarından dəvət etməkdənsə, həmin kadrları yerli əhalini rus məktəblərinə cəlb etmək yolu ilə hazırlamaq daha məqsədəuyğundur. Bu məktəblər yerli əhalini ruslaşdırma aləti olmalıydı. Digər tərəfdən, həmin məktəblərdə bu diyarda xidmət edən rus hərbiçilərinin və dövlət qulluqçularının uşaqlarının da təhsil alması nəzərdə tutulurdu. Məlum olduğu kimi, Azərbaycanda ilk rus (qəza) məktəbi əvvəlcə Şuşada (1830), sonra isə Bakı (1832), Nuxa (1833), Gənçə (1837), Naxçıvan və Şamaxıda (1838) açılmışdır. Bu məktəblərdə oğlan uşaqları təhsil alırdı [4, 130]. Cənubi Qafqazda ilk qadın rus məktəbi XIX əsrin 40-cı illərində Tiflisdə açılmışdı. "Nəcib qızlar" ("Nücabə qızlar") adlandırılan bu məktəbdə əsasən Tiflisdə qulluq edən dövlət məmurlarının və gürcü zadəganlarının qızları oxuyurdu.

Azərbaycanda da bir qədər sonra rus qadın təhsil müəssisələri açıldı. Bunlar başlıca olaraq, diyarda xidmət edən rus məmurlarının uşaqları üçün nəzərdə tutulmuşdu. İbtidai məktəb sinfi olan ilk belə məktəb 1848-ci il aprelin 30-da Şamaxıda eyni adlı xeyriyyə cəmiyyəti tərəfindən açılmış "Müqəddəs Nina" məktəbi idi [8,64]. "Müqəddəs Nina" qız məktəbləri adlanan təhsil ocaqları Qafqaz canişini N.S.Vorontsovun (1844-1854) arvadı Yelizaveta Ksaveryevna Vorontsovanın təşəbbüsü və köməyi ilə təşkil edilən "Müqəddəs Nina" adlı xeyriyyə cəmiyyəti tərəfindən açılır və saxlanılırdı. Şamaxıda açılan bu məktəbdə rus dili, hesab tədris edilir, əl işləri öyrədilirdi.

“Müqəddəs Nina” məktəbi Şamaxı şəhərində 11 il fəaliyyət göstərmişdi. 1859-cu il mayın 30-da bu şəhərdə baş verən zəlzələ nəticəsində məktəb öz fəaliyyətini müvəqqəti dayandırmış oldu. Quberniya mərkəzinin Şamaxıdan Bakıya köçürülməsi ilə, 1861-ci ildə həmin məktəb də Bakıya köçürüldü [6, 85]. Daha doğrusu, Bakı general qubernatoru Tarxanovun xahişi ilə Şamaxı qız məktəbinin bütün vəsaitinin verilməsi ilə “Müqəddəs Nina” qadın cəmiyyətinin Bakı şöbəsi təsis edildi və adı cəkilən təhsil ocağı öz fəaliyyətini Bakı şəhərində davam etdirdi [6, 416]. “Müqəddəs Nina” cəmiyyətinin Bakı qız məktəbinin təşkili ilə burada da Şamaxıdakı kimi xeyriyyə cəmiyyətinin şöbəsi yaradıldı. Şamaxıda olduğu kimi, cəmiyyətin Bakı şöbəsinin üzvləri arasında xeyli fəal azərbaycanlı qadın - Xonça xanım Vəzirova, Xədicə xanım Haqverdiyeva, Çimnaz xanım və Balaxanım Bakıxanovalar, Bədirə Məmmədova, Şəhrəbanı xanım Ağabəyova, Fatma Əsədbəyova, Asyabəyim Həsənbəyova, Hacıxanım Haqverdiyeva, Saraybəyim Kərbalayıxanova, Səadətmişbəyim Kərimova-İsmayılxanova, Anaxanım Mehmandarova, Surabəyim Əlixanova, Dostuxanım Məmədikazımbəyova və başqaları var idi [6,415].

Bakıda qız məktəbinin təsis edilməsinə təkcə yerli əhali deyil, digər şəhərlərin xeyirxah adamları da maddi yardım edirdilər. Şamaxı sakinlərindən Hacı Qulu ilə Məşədi Abbas 4.000 manat, Xəlil ağa ilə Ağa bəy Mehdibəyov hərəsi 100 manat, Bakı sakini Ter-Qukasov 1000 man. (gümüş pul ilə) ianə etmiş, sonuncu həmçinin öz binasını pulsuz olaraq 6 ay müddətinə məktəbin istifadəsinə vermişdir [6, 417].

XIX əsrin 60-cı illərində Cənubi Qafqazın şərq hissəsində rus dilində yeganə qız təhsil ocağı olan Bakı “Müqəddəs Nina” məktəbində çoxlu sayda fənlər: rus dili, hesab, coğrafiya, tarix, fransız dili, hüsnxət, musiqi, əl işi və ilahiyyat öyrədilirdi. 1874-cü ildə Bakı “Müqəddəs Nina” qız məktəbi əsasında müstəqil gimnaziya təsis edildi. 1880-ci illərdə Bakı qız gimnaziyası şagirdlərin sayına görə Cənubi Qafqaz qız məktəbləri arasında birinci yer tuturdu. 1896-1897-ci tədris ilində burada 576 şagird təhsil alırdı [7,84]. Akad. H.Əhmədovun bu məlumatından fərqli olaraq, çoxcildlik “Azərbaycan tarixi”nin IV cildində göstərilir ki, 1874-cü ildə Bakıda ilk qadın gimnaziyası açıldı. 1883-cü ildə bu məktəb Mariya adını aldı. Bu vaxtadək Bakıda mövcud olan “Müqəddəs Nina” qadın təhsil müəssəsi də 1897-ci il ərəfəsində orta məktəbə çevrildi [5, 328].

Arxiv sənədləri Y.K.Vorontsovanın “Müqəddəs Nina” məktəblərinə necə qayğı ilə yanaşdığını sübut edir. Bunun üçün “Müqəddəs Nina” Xeyriyyə Cəmiyyəti Sovetinin 1914-cü il tarixli 1 Nəli protokolunu nəzərdən keçirmək lazımdır. İclasda iştirak etmişlər: Sədr Stats-Dama Qrafinya Y.A.Vorontsova-Daşkova, vitse-sədr, knyaginya D.R.Çavçavadze, Sovetin üzvləri: knyaginya R.D.Melikova, V.K.Kazakova, E.N.Panov, İ.A.Krutsennikov, Sovetin üzvü, işlər müdürü V.N.Ositski. İclasda “Müqəddəs Nina” Xeyriyyə Cəmiyyəti

Sovetinin üzvü, gizli məsləhətçi V.Ositskinin 10 aprel 1914-cü ildə etdiyi məruzəsi müzakirə olunmuşdur. Məruzədən aydın olur ki, Qafqazda bu qadın tədris müəssisəsinin təsisçisi olan knyaginya Y.K.Vorontsova tərəfindən ümumi məbləği 200.000 rubl olan ianə bəxşiş olunmuşdur. O cümlədən onun 80.000 rublu Tiflis, 40.000 rublu Kutaisi, 25.000 rublu [1, 43 v.] Bakı, 19.000 rublu Telavidəki (Gürcüstan) “Müqəddəs Nina” məktəblərinə, İrəvandakı (sənəddə Erevan-Z.K.) “Müqəddəs Ripsima” məktəbinə 15.000 rubl., Stavropoldakı Müqəddəs Aleksandr məktəbinə 30.000 rubl ayrılmışdır [1,v.43a.]. Qafqaz Təhsil Dairəsinin hamisi, Zaqafqaziya Baş İdarəsi Sovetinin üzvü, hüquqi mülki müşavir Baron Nikolainin Tiflisdən Müqəddəs Nina Xeyriyyə Cəmiyyətinin Bakı şöbəsinin İdarə Heyətinə göndərdiyi 15 may 1871-ci il tarixli, 2665 №-li məktubunda göstərir ki, hörmətli xanım tədris müəssisəsinə ianə edilmiş pulun daha faydalı xərclənməsini təmin etmək üçün mənə bildiriş göndərmişdir. Orada göstərilir ki, “Müqəddəs Nina”nın Bakıdakı təhsil müəssisəsinə əvvəllər nəzərdə tutulmuş 30 min rubl əvəzinə, məktəbi fasiləsiz gəlirlə təmin etmək üçün 1 sentyabr 1863-cü il tarixli 28.573 №-li şəhadətnamə ilə 25 min rublu girov qoymaqla, ilbəl 1375 rubl mənfəət gətirəcək, bu da əvvəlki qaydaya nisbətən əlavə 475 rubl artıq məbləğ qazandırmaqla, pansionluların daha yaxşı təminatına yardım edəcək [1, v.30].

“Müqəddəs Nina” təhsil ocağını münasib bina ilə təmin etmək üçün hökumət müəyyən tədbirlər gördü. Bu mənada göstərilən sənəd diqqəti cəlb edir: Bakı mühəndis distansiyasının rəisi polkovnik Burmeyestrin Bakı Şəhər İdarəsinin Bakı Quberniya batalyonu (alayı-Z.K) üçün hərbi xəstəxananın (lazaret) tikintisi haqqında 28 oktyabr 1868-ci il, 715 №-li məlumatla (raportla) təqdimatı: Quberniya İdarəsinin Qubernator tərəfindən 15 noyabr 1868-ci ildə təsdiq edilmiş qərara və Qubernator tərəfindən təsdiq olunmuş plana əsasən Bakı quberniya batalyonu üçün hərbi xəstəxananın tikintisi üçün arxitektor Qasım bəy tərəfindən tərtib edilmiş plan üzrə 2950 sajen yer ayrılmışdır. Ancaq üç tərəfdən-şimaldan, cənubdan, şərqdən onun hüdudları müəyyən olunmuşdur. Qərb tərəfdən arxa hissəsi xüsusi şəxslər tərəfindən zəbt olunmuşdur. Hərbi xəstəxana tikilib başa çatdırıldıktan sonra onun bütün sahəsinin hasara alınması barədə 1878-ci ilin yanvarından başlanmış yazışma bu lazaretin Bayla köçməsinədək davam etdi [2, v.1].

Tikilinin qərb sərhədini müəyyən etmək üçün hələ 1880-ci il 2 oktyabrda şəhər idarəsi öz arxitektoru Tokarev və texnik Lemkul tərəfindən qərb sərhədi də dəqiq göstərilən bütün ərazinin planı tərtib edilmişdir. Şəhər başçısı bu barədə hərbi idarəyə məlumat vermişdi ki, ayrılmış ərazinin bütün ətrafına maneəsiz hasar çəkilə bilər. Hər hansı fərdi şəxs tərəfindən iddia olarsa, bu mübahisənin həllini şəhər idarəsi öz üzərinə götürə bilər [2,v.1]. Hasarın smetası ilə birlikdə ayrılmış sahənin planı 1880-ci ildə Tiflis Mühəndislik İdarəsinə təqdim olunmuşdur. Ancaq sonra heç nə məlum olmamışdır. Şəhər

hakiminin 24 iyul 1881-ci il tarixdə məlumatına görə, Mühəndis Məntəqə Rəisliyini xəbərdar etmişdir ki, o hərbi xəstəxana üçün ayrılmış məktəbə aid əraziyə daxildir: 1) Məşədi Rəsulla mübahisəli sahə. Bu sahəni məhkəmənin qərarı ilə şəhər idarəsi udmuşdur; 2) Abdul Hüseynlə mübahisəli sahə; 3) Kərbəlayi Cabbarla mübahisəli sahə; 4) 7 sajen Manafla mübahisəli sahə: 876, 99 sajen. Axırncı üç mübahisəni şəhər idarəsi udmuşdur ki, bu iş hazırda Məhkəmə Palatasındadır [2, v.1].

12 sentyabr 1882-ci ildə hərbi xəstəxananın baş həkimi məlumat vermişdir ki, yerli sakin Parseqov hasara məhəl qoymayıb hərbi xəstəxananın bir hissəsini zəbt etmiş və burada ev tikdirmiş və bağ salmışdır. Hərbi Dairə Şurasının 25 iyul 1883-cü il tarixli qərarı ilə Dairə Məhkəməsinə Parseqov iddia irəli sürdü. Lakin bu ərazinin Parseqov tərəfindən deyil, üç tatar (azərbaycanlı): Məmməd Salah, Abdul Hüseyn, Kərbəlayi Cabbar tərəfindən zəbt edildiyi bəlli olmuşdur. Şura üzvləri və 1 avqust 1884-cü ildə Hərbi Nazirlik tərəfindən yerli alayın komandirinə tapşırıq verildi ki, təcili araşdırıb, xəstəxananın ərazisinin kim tərəfindən ələ keçirilməsi haqda məlumat versin. Alay komandiri öz növbəsində 5 dekabr 1884-cü ildə bununla bağlı Mühəndis Distansiyasının Rəisinə yazı göndərdi. Bununla da hərbi idarə ilə hasar və xəstəxananın ərazisinin ələ keçirilməsi ilə bağlı yazışma bitdi. 13 iyun 1886-cı ildə Əlahəzrət hökmdarın əmri ilə hərbi xəstəxananın bütün binası Müqəddəs Nina Cəmiyyətinə verildi. Bütün bina ləvazimatı ilə Müqəddəs Nina Cəmiyyətinin İdarəsinə verilsə də, ancaq siyahıda bunlar görünür. 1891-ci il yanvarın 4-də Cəmiyyət yenidən təmir olunmuş binanı pansiyon üçün qəbul etmişdir [2, v.1].

Y.E.Vorontsova Cəmiyyətin məktəblərində tədris şəraitinin yaxşılaşdırılmasına, tədrisin maddi-texniki bazasının gücləndirilməsinə diqqət göstərirdi. O, yazır ki, Əlahəzrət imperatorun (II Aleksandrın 1855-1881-Z.K) müqəddəs tacqoyma günü münasibəti ilə bəzi imkanlı Bakı kapitalistləri mənə ianə məqsədi ilə pul vəsaiti vermişdir. Bunlar birinci gildiyə taciri Hənifə xan Hüseynlə (sənəddə rus dilində Anifa xan Useynov göstərilmişdir – Z.K.), digər iki nəfər adlarını bildirmək istəməyərək, hərəsi 1000 rubl, cəmi 3500 rubl mənə təqdim etmişlər. Öz tərəfindən bildirirəm ki, ianəçilərin iradəsini həyata keçirib bunu ələ istiqamətdə sərf etmək lazımdır ki, ianəçilərin ürəyincə olsun [3, v.3 a].

Rusiyadakı bu yüksək hadisədən xoş xətirə qalmaq üçün Müqəddəs Nina cəmiyyətinin İdarə Heyəti yayda təhsil müəssisəsində qalan şagird qızların bağda dincəlməsini təmin etmək üçün bu vəsaitdən istifadəni məqsəduyğun hesab etmişdir. Təhsil ocağı bu məqsədlə hər dəfə mənzil icarəyə götürürdü [3, v.1]. Təhsil müəssisəsinin hər zaman maliyyə vəsaiti olmur. Hesab edirəm ki, mənə verilən pulun bir hissəsi hesabına təhsil müəssisəsi üçün xüsusi bağ mülkiyyəti alınsın [3, v.1.a].

Müqəddəs Nina Bakı qadın məktəbi Bakı quberniyasının digər dövlət təhsil müəssisələri kimi şagird qızların yay təttilini Qubada və Qusarda təşkil edirdi. Lakin son vaxtlar qızların yay istirahətini təşkil etmək çətinləşmişdi. Çünki həmin ərazidə bu məqsədə uyğunlaşdırılmış nə xüsusi mülkiyyət var idi, nə də icarə edilmiş yer. Ona görə də, qızlar yayda Bakıda qalır, bu da onların düzgün inkişafına imkan vermir, onların sağlamlığını zədələyirdi [3, v.3-ün arxası]. Nəhayət, Qusarda pansionlular üçün münasib mülk satın alınması qərara alınır. 1896-cı ilin mayında Qusardakı xəzinə torpağındakı xanım Şepetovanın mülkünün satın alınması Müqəddəs Ninanın İdarə Heyətinin Kollec Assessoru Tomaşevskiyə tapşırılmışdı və bu iş yerinə yetirilmişdi. Mənzil sahəsindən məlum məqsəddən ötrü faydalanmaq üçün quberniya mühəndisi Q.Markarova təmir-tikniti işləri ilə bağlı təkliflərini hazırlamaq tapşırılmışdı [3, v.5].

Markarovun bu istiqamətdəki fəaliyyəti sənədlərdə öz ifadəsini tapmamışdır. Lakin Nina cəmiyyətinin Bakı şöbəsinin Bakı quberniya mühəndisi D.D.Buynova ünvanladığı 26 fevral 1901-ci il tarixli məktubundan aydın olur ki, bu tədris müəssisəsinin Qusardakı bağçasının vəziyyəti yaxşı deyildir. Baxmayaraq ki, orada 1900-cü ildə təmir işləri aparılmışdır. Müqəddəs Ninanın Bakı şöbəsinin İdarə Heyəti Bakı qubernatorunun iştirakı ilə cari ildə bağçanın təmiri üçün 1000 rubl ayırmışdır. Ona görə də, İdarə Heyəti quberniya mühəndisindən bağ binasının vəziyyətini yoxlamaq və aparılacaq təmirlə bağlı lahiyə tərtib etmək üçün texnik ayırmağı xahiş edir [3, 17]. 17-18 may 1901-ci ildə Müqəddəs Nina Qadın Xeyriyyə Cəmiyyətinin Bakı şöbəsinin İdarə Heyətinin üzvü: həqiqi məsləhətçi Afanasyev, Bakı quberniya tikinti şöbə müdiri Şuşerov, Qusarın polis pristavı Bakinovski, Quba qəzasının Qusar qəsəbəsi Müqəddəs Nina tədris müəssisəsinin bağ mülkündəki iki bina ilə ətraflı tanış olmuşlar. Birinci binanın 1896-1897-ci illərdə tikildiyi, yalnız kiçik təmirə ehtiyacı olduğu, ikinci binanın isə qəza vəziyyətində olduğu, ya sökülərək yenisinin tikilməsi, ya da binanın satılması təklif edilmişdir [3, v.18].

Tərəfimizdən araşdırılan arxiv sənədləri "Müqəddəs Nina"nın Bakı məktəbində azərbaycanlı qızların da təhsil aldığına şahidlik edir. Lənkəranlı Nəsir bəy Əlixanov adlı bir şəxs məktəb rəhbərlərindən cənab Vladimir Vasilabarə (sənəddə bu фамилия aydın oxunmur-Z.K.) məktub yazıb bildirir ki, evdəki vəziyyətlə əlaqədar olaraq, tətildə qızım Ziba xanımı götürə bilməyəcəyəm. Ona görə də, Sizdən xahiş edirəm ki, qızım Ziba xanımı Bakıdakı dostum Əlibəyova verəsiniz ki, o da Lənkərana yola salsın [1, v.5]. Bakı qubernatoru dəftərxanası qubernator adından 1 iyul 1890-cı il tarixdə "Müqəddəs Nina" Xeyriyyə Cəmiyyətinin Bakı şöbəsinin rus mənşəli xanım sədrinə ünvanladığı məktubda deyilir ki, cəmiyyətin Bakıdakı məktəbində boş yer varsa, xahiş olunur ki, oraya Quba şəhəri pristavı Kərimovun 6 yaşlı qızını və onun köməkçisi Vəliyevin 12 yaşlı qızını qəbul edəsiniz. Cəmiyyətin

rəhbərliyi bu xahişə müsbət cavab vermişdir. "Müqəddəs Nina" Cəmiyyətinin Bakı şöbəsi İdarəsi Sədrinin Bakı qubernatoruna 3 avqust 1893-cü il 205 №-li cavab məktubunda pristav Vəliyevin qızının yaşı çox olsa da, istisna hal kimi həmin cəmiyyətin Bakıdakı məktəbinin hazırlıq sinfinə qəbul edildiyi və knyaginya Vorontsova təqaüdünə layiq görüldüyü bildirilir [1, v.5].

Ümumiyyətlə, çarizmin maarif sahəsindəki siyasətinin müstəmləkə xarakterinə baxmayaraq, ölkəmizdə açılan rus təhsil ocaqlarına azərbaycanlı qızların qəbul edilməsi mütərəqqi hadisə olub. Bu, onların maarifə yiyələnməsinə şərait yaratmış, bütövlükdə isə xalqımızın inkişafına təkan vermişdir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan SSR Mərkəzi Dövlət Tarix Arxiv. Фонд № 517, оп.1, ед.хр.1. Дело Бакинского Женского Учебного заведения СВ. Нины. О капитал пожертвованным Княгиней Воронцовой в пользу заведений Св.Нины.
2. Azərbaycan SSR Mərkəzi Dövlət Tarix Arxiv. Фонд № 517, оп.1, ед.хр. 4. Дело Бакинского Женского Учебного заведения СВ.Нины. О передаче зданий Бакинского Лазерета Обществу СВ.Нины 1л.
3. Azərbaycan SSR Mərkəzi Dövlət Tarix Arxiv. Фонд № 517, оп.1, ед.хр.5 . Дело Бакинского Женского Учебного заведения СВ.Нины, приоб. 1896. Устройства пожертвованная ...Бакинский купец. Начато дело 1896-конечно 1912 гг. v.3 а.
4. Azərbaycan tarixi, VII cildə, III cild, Bakı, Elm, 2000
5. Azərbaycan tarixi, VII cildə, IV cild, Bakı, Elm, 2000
6. Əhmədov H. Seçilmiş əsərləri, I cild, Bakı, Elm, 2001
7. Əhmədov H. Azərbaycanda məktəb və pedaqoji fikir tarixi. Dərslik. Elm və təhsil. Bakı, 2014
8. Кавказский Календарь на 1849, г.Тифлис.1848 г. IV отд.